

VOLT EGYSZER EGY
FILMTUDOMÁNYI INTÉZET

CSAK A FEJLÉC MARADT

HAMAR PÉTER

Ha Balázs Bélán múlik, már 1948-ban elindult volna a filmesztétika intézmény kutatása Magyarországon. A hivatal másként döntött.

Most éppen Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet (MaNDA) a neve a hazai filmtudomány központjául szolgáló intézménynek, de számba venni is nehéz, hány néven szerepelt és hány helyszínen működött fennállásának kezdetétől. 1982-ben, amikor Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívumnak nevezték, és a Népstadion úton volt a székhelye, kötet jelent meg negyedszázados működéséről. Ebben Karcsei Kulcsár István rövid áttekintést adott az 1940-es évek végén lezajlott első nekifutásról, amelynek eredményeképpen létrejött ugyan egy intézmény, de néhány hónap múltán meg is szűnt. Talán nem érdektelen, ha ennek a különös kezdetnek a dokumentumaiba bepillantunk!

A Filmtudományi Intézet mint az Országos Magyar Színművészeti Főiskola csatlolt része kétségkívül létezett már 1948 végén. Ezt bizonyítja Balázs Béla kézzel írott levele az intézmény nyomtatott fejléces levélpapírján, amelyben tájékoztatja Hont Ferenc igazgatót az 1949-es munkaterv tudományos alapelveiről, és ígéretet tesz rá, hogy a dokumentum végső szövegét január 10-ig meg fogja küldeni. A másik bizonyíték még korábbi: megjelent a Főiskola brossúrasorozatának 7. füzeté, s ez a rajtra kész igazgató dolgozatát adja közre *Filmesztétikai gondolatok* címmel, a fedőlap alján pedig ez olvasható: „A Filmtudományi Intézet kiadása.” Ma, a tényeket történelmi összefüggésbe helyezve, az a benyomásunk támadhat, hogy erre a füzetre csak azért volt szükség, hogy bizonyítsa az intézmény létét; azt, hogy íme nélkülözhetetlen láncszemként ott van a kulturális intézmények rendszerében. (Az már más kérdés, hogy 1949 közepétől 1957-ig mégis nélkülözhetőnek bizonyult.) Végül

1949 elején ünnepélyes körülmények között hivatalosan is létrejött, ahogy erről fénykép is tanúskodik, melynek előterében Balázs Bélát láthatjuk az elnöki pódiumon helyet foglaló díszvendégek között, Lenin és Sztálin hatalmas képe előtt, és ott a szokásos lózung is, ezúttal „nagy tanítónktól”: „Nehéz összeegyeztetni a tanulást a szervezéssel. De mióta félünk mi a nehézségektől?”

De előbb vegyük szemügyre az előzményeket!

„Visszatérve legutóbbi beszélgetésünkre” – így kezdődik Balázs Béla Hont Ferencnek 1948. április 29-én írt levele, amelyben először a filmfőiskolai oktatásban való részvételéről ír, majd így folytatja:

„A nekem szánt filmtudományi intézet igazgatóságát nem vállalhatom, amíg nem tudom, hogy *miről lehet majd* ott szó. Filmrendező és operatőr-növendékek ugyanis egyáltalában nem alkalmasak komoly tudományos kutatásokra és idejüket ilyesmire fordítani nem szabad. Az nem művésznövendékeknek, hanem tudós-növendékeknek dolga. Mindenütt a világon ahol Filmtudományi Intézet működik, Moszkvától Párizsig, nem jövődö rendezők és operatőrök működnek benne, hanem jövődö tudósok.

Ha kapnék erre a munkára egyetemi katedrát és szemináriumot, ott rögtön elvállalnám. Mert az egyetemen filozófusok és pszichológusok, esztétikusok és szociológusok foglalkoznának a filmmel mint új témával. Ott *nevelhetnék* gárdát a filmtudományi intézet számára.” (A cikkben közölt idézetek forrása a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában őrzött Balázs Béla-hagyaték. A dőlt betűs szöveghelyek a filmesztétika kiemeléséi.)

A levél szövege arra enged következtetni, hogy a filmintézet létreho-

zásának lehetőségét Hont lebegtette meg előtte, és mivel azt is szóba hozta, hogy Balázs lehetne ott az igazgató, azt feltételezhetjük, hogy előzetesen felhatalmazást kapott a tájékozódásra. Nem valószínű a pártirányítás módszereit ismerve, hogy a főiskola igazgatója ilyen horderejű kérdésben a saját szakállára mert volna intézkedni. Balázs fenntartását („nem vállalhatom”) pedig nem kell komolyan venni. Bele is betegedett volna, ha mást kérnek fel erre a feladatra. Ez afféle taktikai lépés volt, hogy majdan több önállóságot követelhessen a maga számára, ha komolyra fordul az alapítás kérdése.

Nincs kizárva egyébként az sem, hogy Balázs Béla részéről már előzetesen felvetődött az intézet létrehozásának ötlete, ezért akár igaza is lehet Karcsei Kulcsár Istvánnak, aki azt írja: „Balázs Béla már 1946-ban kezdeményezte Filmtudományi Intézet létrehozását”, de erre vonatkozó dokumentumot nem sikerült találnunk.

A levéldíszlet utolsó mondata azt tükrözi, hogy Balázs azonnal távlatos összefüggésekben gondolkodik, és komolyan érdekli a feladat. A filmpolitikai bizottság felhatalmazása alapján rövidesen munkához is lát, és nem rajta múlik, hogy az ügymenet nehézkesen alakul. Ezt abból a november 7-én kelt jelentés-jellegű leveléből tudjuk, amelyet Orbán Lászlónak, az MDP Agitációs és Propaganda Bizottsága elnökének írt:

„I. A filmtudományi intézet.

Én Orbán elvtárs irányítását követve a filmtudományi intézet keretében megterveztem egy *nyilvános szemináriumot*, mely népszerűen, az általános filmkultúra emelését szolgálja olyan klasszikus régi filmek és filmkülönlegességek sorozatos bemutatásával, melyek a mozikban nem láthatók. Ezek a tervszerű filmciklusok, bevezető előadásokkal és vitákkal, megszervezett bérletközönség előtt, képeznek a megalakítandó filmbarátok egyesületének magvát.

A filmciklusok repertoárját összeállítottam és a magyar bemutatás számára biztosítottam. A prágai és bécsi hasonló intézményekkel szoros kapcsolatba léptem. Terveimet és javaslataimat benyújtottam a filmhivatalnak. Beszereztem mintának az osztrák és csehszlovák műsorokat, propaganda nyomtatványokat, még belépő blankettákat és jegyeket is. Eddig még feleletet nem kaptam. Nem történt semmi.”

A nyilvános szemináriumokra vonatkozó tervezete szerencsére fennmaradt a hagyatékban, pontos képet rajzolva összeállítója elképzeléseiről. Arra a formációra törekedett, ami a későbbi filmklub-mozgalomban gyakorlattá vált. A tíz-tíz alkalomból álló programot bérletes rendszerben akarta megvalósítani, hangsúlyozva, hogy deficitcses nem lehet. Ez maga a szervezeti keret, de sokkal érdekesebb a tervezett tematika, amely jól tükrözi Balázs ismeretrendszerét és persze korlátait is.

Az első sorozat az egyetemes filmtörténet néma korszakát mutatta volna be. (Az első előadás kísérő műsora is készen állt: a *Hindu síremléket*, Chaplin *Cirkusz* című alkotását, valamint egy Lumièretekerceszt ígért az érdeklődőknek.) Véleményezni nehéz ezt a listát. Nem tudhatjuk, mely filmek maradtak ki azért, mert Balázs ismeretkörén kívül estek, s melyek a kópia hozzáférhetetlensége miatt. Azt azért nyugtázzuk, és írjuk Balázs szakértelme javára, hogy az 1958-as „Brüsszeli 12” listáján szereplő kilenc némafilmből hét szerepel a listán, Murnaut pedig *Az utolsó ember* helyett a *Nosferatu* alapján tervezte bemutatni. Erich von Stroheim a *Gyilkos arany*-nyal együtt kimaradt, viszont rendezőként szerepel a neve a második, az elsőnél jóval eklektikusabb sorozat első előadásában (Hollywood hőskora: Griffith, Stroheim, King Vidor). Nincs ott viszont sem egyikben, sem másikban a klasszikus némafilmek közül a *Cabiria*, *Az andalúziai kutya*, *A halál kocsisa*.

A második sorozat „A film nagyjai” címet kapta, s benne meglehetősen egyes válogatásban rendezők, filmek és sztárok szerepelnek. A többség egyébként jogosan, de például Lupu Pick csak a Balázssal való személyes kapcsolata miatt kerülhetett bele, miként Rintintin, a kutya szerepeltetése sem az igényesség irányába mutat. A legfeltűnőbb jelenség az, hogy a negyvenes évek mozija teljes egészében kimaradt a válogatásból.

Az Orbán Lászlónak írt jelentés így folytatódik:

„II. A filmtudományi intézet alakító ülésére írt meghívó körlevelem már hat hét óta fekszik Hont elvtárs irodájában lekérdőzések és szétküldés végett. *Nem történt semmi.*”

A filmtudományi intézet számára odaadtam saját könyveimet, folyóiratanyagomat, fotóimat. (Még azt se őrizték meg, széthordták.) Nincs senki, aki felelős.

Hont elvtárs nem közli velem, ha valakit titkárnak tett oda, teljhatalommal. Semmiféle ügyrend nincs.

Különben nem történik semmi.

Közben húzom fizetésemet (205 fr.) mint a filmtudom [sic!] intézet *elnöke!*”

Az „odatett titkár” egyébként Kertész Pál filmrendező, és Karcsei Kulcsár Istvántól tudjuk, hogy „1949-ben ugyan az akkoriban feloszlott Országos Színészegyesület Színészképző Iskolájának Dohány utcai helyiségeit is birtokba vette a Főiskola, és ide települt a könyvtár mellett a Színháztudományi és Filmtudományi Intézet is, de a filmrészlegen itt is csak Kertész Pál és Révész György tevékenykedett, Balázs Béla felügyelete és sebtében felvázolt munkatervei alapján.”

A kinevezett igazgató szerette volna maga megválogatni munkatársait, és ügybuzgalmában messze szaladt, de Hont rövidesen visszafogta lendületét. Január végén ezt írja neki: „...felhívom figyelmedet arra, hogy a Filmtudományi Intézet munkájába senki sem vonható be előzetes jóváhagyás nélkül. Ismételten tapasztalom, hogy a Filmtudományi Intézet munkatársai közé olyan személyeket javasoltok, akik vagy politikai, vagy tudományos szakmai szempontból nem megbízhatók. A munkatársak előzetes jóváhagyását megkövetelő szabályt kérlek, a legszigorúbban tartásátok be.”

Az átmeneti kor szervezeti viszonyai eléggé áttekinthetetlenek, de valószínűleg az intézethez tartozott a Magyar Állami Filmarchívum is, amely a Hunnia Stúdió Pasaréti úti telepén működött. Lajta Andor dolgozott itt egyedül, ő pedig a Filmintézet munkatársa volt. Balázs fennmaradt iratai között megtalálható egy géppel írt, majd tollal agyonjavított jelentés a filmtudományi intézet első havi munkájáról (bár címzett nincs megjelölve, és valószínűleg nem is küldte el sehova), s ennek egy mondata így szól: „Lajta Andor segítségével sikerült megszerezni 33 tekerics nagyon értékes filmet.” (A gyűjtemény az '50-es évek elején beleolvadt a MAFILM Archiv Osztálya filmtárába.)

Térjünk vissza Balázs Béla december 30-i levelére, amelynek tárgyát így jelöli: *A filmtudományi intézet munkaterve*, de valójában nem az, hanem az elkészítendő terv alapelveit tisztázza benne, valószínűleg azért, hogy Hontnak – ha nem értene valamivel egyet – legyen ideje reagálnia rá. (Balázs – bár konfrontálódó

hajlama mindvégig megmaradt – a hierarchiában fölötté állókkal kapcsolatban óvatos duhajnak, mondhatni meghunyászkodónak bizonyult.)

Az első alapelv filmpedagógiai természetű. Eszerint „a Filmintézet elméleti paedagogiai és didaktikai feladata a színműv-isk. *filmtanszakának tananyagát és tantervét rendszeresen feldolgozni.* [...] (Ennek a tantervnek alapján új tantárgyakat és tanárokat fogok javasolni!)” Balázs itt sem tagadja meg önmagát! Azonnal és mindent meg akar változtatni, holott megbízatása – ahogy az Hont válaszleveléből kiderül – csak arra szól, hogy a filmtanszak tantervét kidolgozza. Ráadásul amit egy pártfórumon e témával kapcsolatban elmondott, azt a benyomást keltette, mintha a főiskolán tanterv és tanmenet nélkül folyna a munka. „Ezzel a kijelentéssel úgy állítottad be a főiskola filmtanszakát a párt legfelsőbb kultúrpolitikai fóruma előtt, mintha ott tervszerűtlen, anarchikus munka folyne” – háborog főnöke, és nyilvános helyesbítést, jóvátételt vár el tőle.

Második alapelvnek (holott ez az elsőnél fontosabbnak tűnik) a kutató munkát jelöli meg: „...a filmnek és vele kapcsolatos *minden kérdésnek tudományos vizsgálat* is. Csak ha ennek a feladatnak biztosíthatunk méltó helyet munkánkban, akkor lehetünk tagjai a filmtudintézetek [sic!] nemzetközi szervezetének. És én csak akkor vállalhatom az elnökséget.” Tervezetének ez a részlete egyúttal kiváló önjellemzés! Ide nekem az oroszánt is, és ha nem kapom meg, akkor dafke nem vállalom semmit. Még mindig nem értem, hogy a pártvezetés nem tartja őt olyan fontosnak, mint ahogy azt képzelem.

A szöveg befejezése igazolja, hogy Karcsei Kulcsár találoan használta munkaterveivel kapcsolatban a „sebtében felvázolt” kifejezést: „Most veszem észre, hogy kifelejtettem a III. főcsoportot. De hiszen magától értetődő: a közönségnevelés minden formában.”

Végül lelkesedő utóiratot csatol írásához:

„Most kaptam levelet Dr. Toeplitztől akit kineveztek a lódzi filmfőiskola és filmtudintézet vezetőjévé és aki újra akarja szervezni és ehhez segítségül meghívott engemet – február végére. Kapcsolni fogom ezt az utamat Berlin utamhoz ahová a DEFA hívott meg egy előadás sorozatra és prágai előadásaimhoz. Ez alkalommal nem csak meg szervezhetem konkrétan és praktikus

az együttműködést, hanem beszerezhetem a szemináriumunkhoz szükséges filmeket és Könyvtárunk alapjait.

Értesítést kaptam Radványitól, hogy kérésemet teljesíti és beszerzi számunkra a francia és olasz folyóiratokat és könyvtárat!! A németet én hozom Berlinből!! Ragyogni fogunk!!

Létezik ezenkívül egy további gépiratos dokumentum *A Filmtudományi Intézet kutatási területei és munkaköre* címmel, amelynek végére Balázs odaírja (pontosítás nélkül) az 1948-as évszámot, és aláírásával látja el a tervezetet. A cím szerinti első rész nagy vonalakban a szerző harmadik filmes alapművének (*Filmkultúra: A film művészetfilozófiája*) gondolatmenetét követi, ezért fáziskészségben van a filmtudomány akkor korszerűnek tekinthető eredményeihez képest; a második rész, ami a tevékenység praktikus részére vonatkozik, viszont célirányos és kívánatos módon jelöli ki a legfontosabb gyakorlati feladatokat.

Ez utóbbi szellemében folyamodik egy „saláta”-levélben Honthoz, és azt kéri, kapjon a Filmtudományi Intézet bútorát a disszidáltak javait szétosztó felszámoló bizottság XIV. osztályától. (Révész György emlékezete szerint az „intézet” egy üres szobából állt a Dohány utcai épületben, ahol a padlón voltak feltornyozva a könyvek.)

Hasonló megfontolásból küld „kolduló”-levelet Korda Sándornak Londonba. Hivatkozva korábbi közös munkájukra, arra kéri, hogy könyvekkel és folyóiratokkal támogassa az újonnan létrehozott filmintézetet, mert – mint írja – „[n]ekünk pedig itthon semmink az égvilágon nincsen. És pénzt sem ad erre a Kormány...”

Ekkortájt fordul kedvenc műfajában, panaszkodó levélben Rákosi Mátyáshoz,

„Mióta félünk a nehézségektől?”
 (Balázs Béla)

akivel személyes kapcsolata még Moszkvában jött létre. A terjedelmes szövegben szót ejt a Filmtudományi Intézet élére szóló megbízásáról is: „Igaz: kineveztek a »filmtudományi intézet« igazgatójává. Magyar film ugyan nincs. De van »magyar filmtudományi intézet« ! Egyetlen ember ebben az országban nincs, aki csak foglalkoznék is filmtudománnyal, vagy tudná, mi fán terem. De »intézet« az van. Engem, akire, úgymond, alapítva van, meg sem kérdeztek, hogy milyen célja, feladata, munkaköre legyen egy ilyen intézetnek. Akkor hallottam róla először, mikor igazgatónak – egy üres szó igazgatójának – kineveztek anélkül, hogy megkérdeztek volna.”

Olyan zsörtölődés ez, mint a *Hyppolit*, a lakájban Schneider úr kövér kocsisáé, aki egy kocsmá kerthelyiségében így panaszkodik egy vendégnek gazdájára: „– Most is már a hatodik pohár sört küldi nekem, amikor tudja, hogy nem szeretem a sört!” – és egy húzásra felhajtja az italt.

A Filmintézet ügyei 1949 januárjában változatlanul egy helyben topognak, s ekkor Balázs a szolgálati út megkerülésével Losonczy Gézához, a Filmpolitikai Bizottság tagjához fordul:

„[H]etek óta meg vagyunk bénítva, mert minden lépést Hontnak kell »engedélyeznie«. De ő *nem ér rá* foglalkozni a dologgal és *nem érti ezt a dolgot*. Viszont nem tűr olyan munkát melyben nem ő szerepel mint vezető. Ha *nem tudom ezt a naggyá fejlesztett szervezet végre munkára indítani ezen a héten kénytelen leszek lemondani.*”

A „naggyá fejlesztett szervezet” itt a társadalmi munkában foglalkoztatottakkal együtt értendő, mert a hivatalosan alkalmazott munkatársak köre nem változott. A levél pedig így folytatódik:

„Kérem a filmpol. bizottságot hogy intézkedjék abban, hogy [a] filmtudományi intézet intézményesen kivéteség a *sziniakadémia* főigazgatójának főhatósága alól és a kultusztárcának alárendelt önálló intézet legyen, mint mindenhol...”

Időközben elkészül a munkaterv, melynek fejezetei a következők: 1. Főiskolai oktatás, 2. Kiadványok, 3. Szakmai továbbképzés, 4. Alapfokú filmoktatás, 5. Közönségnevelés, 6. Egyéni tudományos kutatás, 7. Külföldi kapcsolatok, 8.

Könyvtár és múzeum. Olyan dokumentum ez, amely végül nem szabályozott semmit, mert maga az intézmény csúszott ki alóla.

A terv azt dokumentálja az egyes feladatok felelőisének megjelölésével, hogy főiskolásokat és a gyakorlati filmélet területén dolgozókat is sikerült bevonnia a munkába. Például „A szocialista realizmus problémái filmen” címmel tervezett előadássorozatban megszólalt volna Hont Ferenc, Balázs Béla, Szigeti József esztéta, Háry Gyula író, Kertész Pál, Somlyó György, a MAFIRT lektorátusának vezetője, a szervezésért pedig „dr. Jancsó”, azaz Jancsó Miklós, a később klasszikussá váló rendező lett volna a felelős, aki ekkoriban a főiskola hallgatója volt, és közöttük „a filmesztéta haláláig megmaradt a jó viszony. Ami nem volt természetes. Balázs Bélát a főiskolások egy csoportja kiüldözte az alma mater falai közül” – írja Marx József.

A részletelképzelések egyike-másika Balázs légvár-építő törekvésének bizonyítéka: például Sadoul filmtörténeti könyvének kiadását tízezer példányban Kertész Pálnak kellett volna intéznie, Megyeri Gabinak pedig egy bizottság élén az elemi iskolai filmoktatás alapelveit kidolgoznia. (A tények kedvéért tegyük hozzá: Sadoul könyve 6200 példányban tíz évvel később jelent meg, az elemi iskolai filmoktatás ügye pedig mindmáig megoldatlan.)

Nehéz tájékozódni a fennmaradt dokumentumok között, mert Balázs gyakorta megszűnt a dátumot, de ekkortájt készülhetett az is, amely egy saját kezűleg megcímzett borítóban található gépelt, javításokkal teli szöveg, és a *Magyar filmtudományi intézet programja* címet viseli, bár belül ez is megváltozik, és helyette ez olvasható: *A Magyar Filmtudományi Intézet feladata és általános munkaterve*. Összehasonlítva a többivel, lényegesen új momentumot azonban nem találunk benne.

1949. április 2-án Balázs Béla külföldi előadó-körútra indul, ám hazatérése után már nem a filmpolitikai bizottság, hanem a sors intézkedik, május 17-én megálljt parancsolva egy ellentmondásos pályafutásnak, a filmintézetről pedig hamarosan elfelejtkeznek a kultúrpolitika. Bebizonyosodik, hogy az intézményt tulajdonképpen csak az ő személyes respekusa tartotta életben, s működése az 1957-es újjászervezésig szünetelt. •